

- سرشناسه : رمضان نرگسی، رضا، ۱۳۴۷ -
- عنوان و نام پدیدآور : تبیین جامعه‌شناختی انقلاب مشروطه: کوششی در تحلیل تغییرات اجتماعی تاریخ معاصر (مشروطه) / رضا رمضان‌نرگسی.
- مشخصات نشر : قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹.
- مشخصات ظاهری : ۴۵۶ ص.: جدول.
- فروست : موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره): ۷۱۱. جامعه‌شناسی؛ ۱۹.
- شابک : 978-964-411-489-2
- وضعیت فهرست نویسی : فیپا
- یادداشت : کتابنامه به صورت زیرنویس.
- موضوع : جامعه‌شناسی سیاسی - ایران
- موضوع : ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ق.
- موضوع : ایران -- اوضاع اجتماعی -- قرن ۱۴
- موضوع : ایران -- سیاست و حکومت -- قرن ۱۴
- شناسه افزوده : موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- رده بندی کنگره : رت۱۴۰۷/۲ DSR
- رده بندی دیویی : ۹۵۵/۰۷۵
- شماره کتابشناسی ملی : ۶۶۵۰۱۰۲

تبیین جامعه‌شناختی انقلاب مشروطه

کوششی در تحلیل تغییرات اجتماعی
تاریخ معاصر (مشروطه)

رضا رمضان نورگسی

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
قدس سره

۱۳۸۹

شماره ردیف ۷۱۱
شماره موضوعی جامعه شناسی-۱۹
۱۳۸۹-۱۴

■ تبیین جامعه‌شناختی انقلاب مشروطه: کوششی در تحلیل تغییرات اجتماعی تاریخ معاصر (مشروطه)

● نویسنده: رضا رمضان نرگسی

● ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

● چاپ: نگارش

● نوبت و تاریخ چاپ: اول، بهار ۱۳۸۹

● شمارگان: ۱۰۰۰

● قیمت: ۵۵۰۰ تومان

● دفتر مرکزی: قم، خیابان شهدا، کوی ممتاز، پلاک ۲۸
تلفن و نمابر: ۷۷۴۲۳۲۶-۲۵۱

● شعبه مؤسسه امام خمینی (ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
تلفن: ۲۵۱-۲۱۱۳۶۲۹

فهرست مطالب

مقدمه معاونت پژوهش	۱۳
--------------------	----

بخش اول: کلیات و مباحث نظری

فصل اول: معرفی پژوهش

مقدمه	۱۹
۱-۱. موضوع و پرسش‌های تحقیق	۲۱
۱-۲. فرضیه تحقیق	۲۲
۱-۳. الگوی تبیین	۲۴

فصل دوم: تعریف مفاهیم کلی

۲-۱. کلیدواژه‌ها و تعاریف	۲۷
۲-۱-۱. تغییر اجتماعی	۲۷
۲-۱-۲. یکامل اجتماعی	۲۸
۲-۱-۳. مشروطه	۲۹
۲-۱-۴. نخبگان	۳۱
۲-۱-۵. غرب	۳۳
۲-۱-۶. تمدن	۳۴
۲-۱-۷. فرهنگ	۳۶
۲-۱-۸. علما	۳۹

۴۱.....	۲-۱-۹. سلطنت.....
۴۲.....	۲-۱-۱۰. روشن فکران.....
۴۹.....	۲-۱-۱۱. استبداد.....

فصل سوم: مباحث نظری

۵۳.....	مقدمه.....
۵۳.....	۳-۱. نظریه‌های تبیین‌کننده تغییرات اجتماعی.....
۵۴.....	۳-۱-۱. فارابی.....
۵۸.....	۳-۱-۲. ابن‌خلدون.....
۶۰.....	۳-۱-۳. دورکیم.....
۶۱.....	۳-۱-۴. گی روشه.....
۶۲.....	۳-۱-۵. تیلی.....
۶۳.....	۳-۱-۶. ماکس وبر.....
۶۳.....	۳-۱-۷. نقش عوامل اقتصادی در انقلاب‌ها.....
۶۵.....	۳-۲. جمع‌بندی نظریات.....
۶۸.....	۳-۳. بیان نظریه برگزیده.....
۶۸.....	توضیح نظریه مختار.....

بخش دوم: بررسی نظریه‌ها، زمینه‌ها و بسترهای جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی مشروطه

۷۶.....	اهمیت زمینه‌ها و بسترهای جزئی پدیده اجتماعی.....
---------	--

فصل اول: زمینه‌های جمعیتی انقلاب مشروطه

۸۵.....	نقش جمعیت جوان در رواج اندیشه‌های جدید.....
---------	---

فصل دوم: زمینه‌های اقتصادی انقلاب مشروطه

۹۴.....	مقایسه با گذشته.....
۹۴.....	اقتصاد ایران در دوره صفویه.....

وضعیت اقتصادی ایران در آغاز دوره قاجاریه	۹۹
وضع اسفبار اقتصادی مردم در دوره قاجاریه	۱۰۱
سلطه بیگانگان بر اقتصاد ایران در دوره قاجاریه	۱۱۱
وضعیت اقتصادی کشور پس از قتل ناصرالدین شاه	۱۲۲
جمع بندی	۱۲۵

فصل سوم: زمینه‌های سیاسی انقلاب مشروطه

کیفیت حفظ و پایداری قدرت نخبگان در ایران	۱۲۷
گزارشی کوتاه از وضعیت سیاسی کشور پیش از مشروطه	۱۲۸
نقش عوامل سیاسی در انقلاب مشروطه	۱۳۱
الف) وضعیت مشروعت سیاسی (بحران مشروعت سیاسی قاجاریه)	۱۳۲
ب) ناکارآمدی نخبگان سیاسی موجود (دلسردی و ناامیدی مردم)	۱۳۹
۱. ناکارآمدی دولت در عرصه اقتصادی	۱۴۰
۲. ناکارآمدی دولت در عرصه روابط بین‌الملل و دیپلماسی خارجی	۱۴۱
۳. ناکارآمدی دولت قاجار در حفظ حدود و ثغور کشور	۱۴۴
ج) شیوه حکومت ستمگری (Tyranny)	۱۴۶
۱. حکومت طایفه‌ای	۱۴۸
۲. رسم غلط فروش حکومت	۱۵۱
۳. رواج چاپلوسی در دربار	۱۵۵
۴. زن‌بارگی قاجارها	۱۵۷
د) نقش استعمار	۱۶۰
۱. مهره چینی استعمار در میان رجال سیاسی	۱۶۱
۲. حمایت استعمار از مهره‌های خود	۱۶۲
۳. ترجیح دادن منافع بیگانگان توسط رجال سیاسی	۱۶۷
ه) ضعف نظامی و نابسامانی قشون	۱۶۹

فصل چهارم: زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی انقلاب مشروطه

- الف) پیامدهای فرهنگی شکست ایران در جنگ‌های ایران و روسیه ۱۷۳
۱. انفعال نخبگان ایران در برابر غرب ۱۷۴
۲. تأسیس و رشد انجمن‌های فراماسونری در ایران ۱۷۷
۳. ترویج تجدد و نوگرایی غربی (پیامد اعزام دانشجویان به غرب) ۱۸۰
- ب) نقش گروه‌های غرب‌گرا و روشن‌فکر در انقلاب مشروطه ۱۸۳
- پیروان فرقه‌های ضاله ۱۸۷
- میزان تأثیر گروه‌های مروج فرهنگ غرب در مشروطه ۱۹۶
- تقاضای شاگردان ملوک از علما و مراجع ۲۱۱

بخش سوم: تبیین جامعه‌شناختی مشروطه: مشروطه، نتیجه تکامل نسبی فرهنگ تشیع

فصل اول: شرح و توضیح نظریه برگزیده

- ۱-۱. نظریه شهید مطهری * درباره فلسفه تاریخ ۲۲۳
- ۱-۲. نظریه دکتر موسی نجفی ۲۲۴
- شرح نظریه دکتر نجفی ۲۲۷
- ۱-۳. تشریح نظریه برگزیده ۲۲۹
- چگونه مذهب تشیع می‌تواند موجب انقلاب مشروطه شود؟ ۲۳۶
- ۳-۱. نظام اعتقادی مردم ایران ۲۳۶
- ۳-۲. نظام ارزشی مردم ایران ۲۴۰
- ۳-۳. نمادهای مهم فرهنگ تشیع در ایران ۲۴۴

فصل دوم: سیر نظری رشد فرهنگ تشیع

- طرح اندیشه سیاسی شیعه توسط علما (تکامل فقه شیعه) ۲۴۹
- ارتباط اندیشه سیاسی تشیع با فرهنگ سیاسی مردم ۲۵۰
- ۲-۱. طرح اندیشه سیاسی علما در ابتدای دوره قاجار ۲۵۲

۲۵۲.....	۱۰-۲. اندیشه سیاسی کاشف الغطاء.....
۲۵۴.....	۲-۱-۲. اندیشه سیاسی میرزای قمی.....
۲۵۶.....	۳-۱-۲. اندیشه سیاسی مرحوم نراقی.....
۲۵۷.....	۲. پیشنهادهای وعاظ و مبلغان درباره حکومت.....
۲۶۲.....	۳. طرح اندیشه‌های سیاسی - اجتماعی علما در عصر مشروطه.....
۲۶۳.....	۱-۳-۲. آیت الله محمدحسین نائینی.....
۲۶۵.....	۲-۳-۲. حاج آقا نورالله اصفهانی.....
۲۷۱.....	۳-۳-۳. آیت الله سیدمحمدکاظم یزدی.....
۲۷۴.....	۴-۳-۳. شیخ فضل الله نوری.....
۲۷۷.....	۵-۳-۳. آیت الله سیدعبدالحسین لاری.....
۲۸۳.....	۶-۳-۳. جمع‌بندی اندیشه سیاسی علما در عصر مشروطه.....
فصل سوم: سیر تاریخی رشد فرهنگ تشیع (روند تاریخی تکامل فرهنگی - اجتماعی مردم ایران)	
۲۸۸.....	۱-۳. نفوذ علما در هیئت حاکمه.....
۲۹۲.....	۲-۳. همکاری نزدیک با سلطان شیعه‌مذهب.....
۲۹۴.....	۳-۳. استفاده علما از حاکمیت صفویه در راه تقویت دین.....
۲۹۸.....	۴-۳. محفوظ بودن حق آزادی انتقاد از شاهان صفوی.....
۳۰۱.....	۵-۳. فراهم شدن زمینه‌های اجتماعی حاکمیت فقها و تحقق عملی نظریه ولایت فقیه.....
۳۰۲.....	الف) رواج فسق و فجور در دربار صفوی.....
۳۰۵.....	ب) افزایش روزافزون فشار و ظلم به مردم.....
۳۰۶.....	ج) مبارزه علما با تصوف.....
۳۱۱.....	۶-۳. استوار شدن جایگاه مرجعیت شیعه در بین مردم ایران.....
۳۱۳.....	۷-۳. شدت یافتن تضاد بین علما با حکام پس از صفویه.....
۳۱۵.....	۸-۳. تسلط مکتب اصولی بر علمای تشیع در دوره قاجاریه.....
۳۱۹.....	۹-۳. استقرار حاکمیت علما در عرض حاکمیت قاجاری‌ها.....

نتیجه‌گیری ۳۳۲

فصل چهارم: عزاداری، عامل مهم رشد فرهنگ تشیع

- ۴-۱. نوحه‌سرایی بر اهل بیت علیهم‌السلام ۳۳۵
- ۴-۲. تعزیه: نمایش تصویری ۳۳۸
- ۴-۳. مجالس وعظ و روضه‌خوانی ۳۴۲
- ۴-۴. دو ویژگی مهم عزاداری‌ها ۳۴۵
- ۴-۴-۱. مردمی بودن عزاداری‌ها ۳۴۶
- ۴-۴-۲. شرکت گسترده زنان در عزاداری‌ها ۳۴۷
- ۴-۵. کارکردهای مجالس عزاداری ۳۵۰
- ۴-۵-۱. ایفای نقش در جامعه و مشارکت سیاسی ۳۵۰
- ۴-۵-۲. سرمشق‌سازی و ارائه گروه مرجع مناسب (تقویت انسجام گروهی) ۳۵۲
- ۴-۵-۳. کارکرد تعلیمی ۳۵۳
- ۴-۵-۴. کارکرد رسانه‌ای (mass media) ۳۵۴

فصل پنجم: عوامل شتاب‌دهنده رشد فرهنگ تشیع

- ۵-۱. گسترش شکاف میان علما و نظام حکومتی قاجار ۳۵۷
- ۵-۲. شکاف میان بازار و حکومت قاجار ۳۶۱
- ۵-۳. تحقیر ایرانیان توسط بیگانگان در داخل و خارج ۳۶۲
- ۵-۴. احساس خطر از هجوم فرهنگی غرب ۳۶۶

فصل ششم: نقش تحولات سیاسی-اجتماعی در رشد فکری و دینی جامعه شیعی ایران در دوره قاجاریه

- الف) جنگ دوم ایران و روسیه (موج اول بیداری اسلامی) ۳۷۲
- عوامل وقوع جنگ دوم ایران و روسیه ۳۷۳
- پیامدهای شکست ایران ۳۷۸
- نتایج جنگ دوم ایران و روسیه ۳۸۶
- ب) جنبش تنباکو (موج دوم بیداری اسلامی) ۳۸۹

۳۹۰.....	جنبش تنباکو؛ جنگ سنت و مدرنیته.....
۳۹۲.....	پیامدهای فرهنگی اعطای امتیاز و واکنش دین‌داران.....
۳۹۷.....	اطاعت یکپارچه از ولی فقیه (نتیجه رشد تکامل فرهنگی مردم).....
۳۹۹.....	حمایت از مجتهد تهران؛ آغاز مشارکت سیاسی مردم.....
۴۰۳.....	مشترکات نهضت تنباکو و نهضت مشروطه (شروع نهضت مشروطه با نهضت تنباکو).....
۴۰۴.....	نکات مهم در جنبش تنباکو.....
۴۱۱.....	ج) جنبش مشروطه؛ نمایش دیگر تکامل مردم ایران به‌سوی فرهنگ شیعی.....

فصل هفتم: خلاصه و نتیجه‌گیری

۴۱۴.....	الف) بررسی نظریه‌های دسته نخست.....
۴۱۴.....	ب) بررسی نظریه‌های دسته دوم.....
۴۲۳.....	ج) بررسی نظریه‌های دسته سوم.....
۴۲۶.....	آیا مشروطه نوعی تکامل در فرهنگ شیعی مردم بود؟.....
۴۳۳.....	منابع.....
۴۳۳.....	الف) کتاب‌های فارسی.....
۴۵۲.....	ب) کتاب‌های لاتین.....
۴۵۳.....	ج) نشریات.....
۴۵۴.....	د) روزنامه‌ها.....
۴۵۴.....	ه) گزارش‌ها.....

مقدمهٔ معاونت پژوهش

حقیقت اصیل‌ترین، جاودانه‌ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسلهٔ مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل‌پرستان چه توطئه‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ‌واقعیتی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین‌حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سربلند و سرفراز است و باطل از بین‌رفتنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصهٔ نظر و عمل کمر همت محکم بسته و از دام و دانهٔ دنیا رسته‌اند، و در این میان، نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و جانشینان برحق و گرامی او علیه السلام، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌نظیر خویش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیرهٔ آن پیشوایان و عرضهٔ آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت‌پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفتهٔ سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت‌دشوارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی بازابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرز و بوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان رد پای ابتکارات و به‌ویژه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی و پرچالش در پیش است. از این روی، افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازماندهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مد ظله العالی» از آغاز تأسیس بر اساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، پژوهشی است در قلمرو جامعه‌شناسی انقلاب که با تلاش پژوهشگر ارجمند حجت‌الاسلام آقای رضا رمضان نرگسی نگارش یافته است. هدف اصلی نویسنده ارائه تبیین نو برای تحولات تاریخ معاصر با تأکید بر انقلاب مشروطه و دوره قاجاریه مستقل از جریان تاریخ‌نگاری‌های موجود از زاویه‌ای تازه و با تأکید بر نقش فرهنگ با رویکردی غیرمادی در حوادث اجتماعی می‌باشد. معاونت پژوهش از مؤلف محترم و جناب حجج اسلام آقایان داوود مهدوی‌زادگان و حسن غفاری‌فر که با نظارت، مطالعه و ارائه نظرهای سودمندشان، بر اتقان و غنای آن افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعالی خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *